

## **Naar een sociaal-individualistisch alternatief**

Manifest van de denktank Waterland

December 2004

Links heeft behoefte aan een nieuw groot verhaal. Het ideologische en politieke initiatief ligt al meer dan een decennium bij rechts. Links is in het defensief, heeft deels de rechtse agenda overgenomen (criminaliteit, marktwerking, inburgering) en verzet zich voor een ander deel vruchteloos tegen rechts beleid (de afbraak van sociale voorzieningen). Maar de progressieve politiek laat nauwelijks meer een eigen geluid horen. Zij drukt geen stempel meer op het debat. Links volgde in de WAO-perikelen, links volgde in de asiëdiscussie, links volgde in de multiculturele discussie. Slechts de HSL kwam van links. De ruimte voor progressieve opinies is beperkt, de kwaliteit teleurstellend. Links is misschien niet 'leeg', maar nieuwe ideeën zijn schaars, vertonen weinig consistentie, en worden niet in een samenhangend en overtuigend verhaal naar voren gebracht.

De Fortuyn-revolte heeft deze zaak op scherp gezet. Zij bezegelde de doorbraak van vormen van conservatief liberalisme en populistisch neoconservatisme die in deze omvang en op deze geluidssterkte nieuw zijn voor Nederland. Het gevolg is een intellectualisering van rechts die een einde heeft gemaakt aan de langdurige, maar slechts geworden hegemonie van het linkse denken. Voor het eerst sinds lang wordt in Nederland een volwassen debat gevoerd, op het scherp van de snede, tussen conservatieven en progressieven, waarbij de eersten de uitdagers zijn. Waar links zich vanouds beriep op Verlichtingsidealen als vrijheid, gelijkheid en broederschap, heeft nu ook rechts zich van de Verlichting meester gemaakt. Een nieuwe cultuurstrijd is ontbrand waarin het multiculturalisme failliet is verklaard en een liberaal fundamentalisme wordt ingezet als wapen tegen de dreigende 'islamisering' van onze samenleving.

Zo wordt de Nederlander een ontheemde in eigen land. Hij heeft te lijden van ondoordachte liberalisering, hardvochtig beleid en een groot gevoel van onveiligheid. Daar komt bij dat de politieke keuzes van vandaag zware wissels trekken op de toekomst. Hoog tijd dat links de aanval kiest. Daartoe moeten de klassieke idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit opnieuw gedefinieerd worden. Links moet de verhouding tussen individualisme en gemeenschapsvorming herijken, en de spanning tussen culturele diversiteit en collectieve identiteit transformeren tot een positieve kracht.

De keuzevrijheid en ontplooiingsmogelijkheden van het individu staan hierbij voorop. Maar wel dient iedereen in gelijke mate over die keuzevrijheid te beschikken. De vrijheid van de een mag niet ten koste gaan van de vrijheid van de ander. Om dit te realiseren is solidariteit onmisbaar. Enerzijds om te zorgen dat kansrijken (materiële) vrijheid afstaan ten behoeve van de kansarmen. Anderzijds om ieder individu ervan te doordringen dat zijn vrijheid slechts mogelijk is bij de gratie van de gemeenschap en haar grenzen vindt waar zij het gemeenschapsbelang schaadt.

Om het progressieve gedachtegoed nieuw leven in te blazen, hebben wij het initiatief genomen voor de oprichting van een onafhankelijke progressieve denktank. Wij noemen deze Waterland, naar de plek waar de initiatiefnemers elkaar voor het eerst hebben getroffen. Waterland moet een focus, een broeinest en een landingsbaan gaan vormen voor ideeën die 'heel links' of 'alle progressieve mensen' aangaan. Zij laat zich dus niet veel gelegen liggen aan de bestaande scheidslijnen binnen het politieke landschap. Zij is sceptisch over het vermogen van de afzonderlijke politieke partijen om zich te onttrekken aan het pragmatisme van alledag, en het progressieve debat werkelijk over de volle breedte en met de vereiste diepgang te kunnen voeren. Vandaar dat de denktank zich nadrukkelijk buiten de progressieve

politieke partijen opstelt, maar met even veel enthousiasme de discussie met die partijen als met partijlozen zal aangaan.

### **Een erfenis om trots op te zijn**

Links kan zichzelf alleen heruitvinden door niet alleen vooruit maar ook achterom te kijken. De twintigste eeuw wordt wel eens de sociaal-democratische eeuw genoemd. Hoewel sociaal-democraten in deze eeuw het slechts in een beperkt aantal landen en doorgaans voor een beperkt aantal jaren voor het zeggen hadden, is deze karakterisering zo gek nog niet. Het sociaal-democratische gedachtegoed heeft onmiskenbaar grote invloed gehad. Dat geldt voor het streven om politieke grondrechten voor alle burgers te realiseren, waarvan de invoering van het algemeen kiesrecht in de periode rond de Eerste Wereldoorlog het belangrijkste wapenfeit was. Hiervan kan men nog stellen dat het niet een typisch sociaal-democratische doelstelling was – ook liberalen streefden politieke burgerrechten na. Anders ligt dit met de sociale grondrechten, die wel een typisch linkse doelstelling waren en veel meer weerstand opriepen. In Nederland duurde het tot na de Tweede Wereldoorlog voordat de invoering van sociale grondrechten serieus ter hand werd genomen – maar toen ging het erg snel. In drie decennia wist Nederland een van de meest genereuze verzorgingsstaten ter wereld uit de grond te stampen. Dit was overigens zeker niet alleen de verdienste van sociaal-democraten. Amper de helft van deze drie decennia maakte de Partij van de Arbeid deel uit van de regering. De christen-democraten en, in iets mindere mate, de liberalen werkten eveneens vol overtuiging mee aan de opbouw van het sociale stelsel. Maar juist daarom kan deze periode gelden als de hoogtepunt van de sociaal-democratische eeuw: het sociaal-democratische gedachtegoed werd zo breed gedeeld, dat het linkse programma bijna net zo goed door andere partijen werd uitgevoerd.

De positieve effecten hiervan kunnen niet genoeg worden benadrukt. In minder dan een halve eeuw tijd maakte de maatschappelijke positie van de gemiddelde burger, maar zeker van degene die zich aan de onderkant van de samenleving bevond, een ware metamorfose door. De gemiddelde werknemer was niet langer onderworpen aan de willekeur van zijn werkgever en de grilligheden van de economische conjunctuur, maar kreeg een behoorlijke mate van bescherming tegen ontslag en, in geval hij toch onverhoopt zijn baan kwijt mocht raken, was hij verzekerd van een fatsoenlijk inkomen uit sociale zekerheid. Arbeiderskinderen kregen eindelijk toegang tot een opleiding die hen de mogelijkheid bood zich te onttrekken aan de onderkant van de samenleving. Behoorlijke huisvesting en een kwalitatief hoogstaande gezondheidszorg kwamen voor iedereen binnen bereik. Degenen voor wie deze sociale verworvenheden vanzelfsprekend zijn geworden, kunnen zich moeilijk voorstellen hoe groot de winst is die op deze terreinen in de voorgaande decennia was geboekt.

Ondanks de vele successen van links op het gebied van inkomensverbetering, sociale zekerheid, werknemersrechten en publieke voorzieningen voor onderwijs, gezondheidszorg en huisvesting, is het einddoel van veel socialisten, sociaal-democraten en vooral communisten in al deze jaren niet naderbij gebracht: de vervanging van het kapitalistische systeem door een geheel andere, meer sociale economische orde. Dit einddoel is zelfs steeds verder uit beeld geraakt. De meeste hedendaagse sociaal-democraten zijn daar overigens niet rouwig om. Het kapitalisme is immers kneedbaarder en vatbaarder voor linkse doeleinden gebleken dan iemand honderd jaar geleden durfde te dromen. Bovendien is in alle landen waar wel een omwenteling heeft plaatsgevonden, en het kapitalisme is vervangen door een centraal geleide economie, dit op een mislukking uitgelopen.

De aanvaarding en uiteindelijke omarming van het kapitalisme ondermijnde een eigen, linkse visie op vraagstukken van economische ordening. Dit wreekte zich vanaf het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig, toen de kritiek van rechts op de mengeling

van kapitalisme, marktregulering en verzorgingsstaat – ofwel de gemengde economie – aanzwol. Rechtse economen en ideologen openden de aanval op de verzorgingsstaat en andere verworvenheden, omdat deze een bedreiging zouden vormen voor de levensvatbaarheid van het kapitalistische systeem. De grote last van de publieke uitgaven zou het particulier initiatief ontmoedigen en de winstgevendheid van het bedrijfsleven aantasten, waardoor de verzorgingsstaat uiteindelijk zijn eigen basis zou ondermijnen. Op economisch, sociaal en cultureel terrein werd de aanval op de ‘linkse’ verzorgingsarrangementen geopend. De verzorgingsstaat had een afhankelijke burger gecreëerd, die zich graag een slachtofferrol aanmat om voor elk ongemak een beroep op de overheid te kunnen doen. Dat ging ten koste van zijn zelfredzaamheid. Het oude ideaal van emancipatie was volgens deze critici ontaard in de consumentistische, calculerende burger die parasiteerde op de gemeenschap. Tenslotte zou de verzorgingsstaat hebben geleid tot de erosie van traditionele gemeenschappen en duurzame banden: het gezin op basis van een huwelijk-voor-het-leven maakte plaats voor de seriële lat-relatie, de kleine deugden die noodzakelijk zijn voor een beschaafde omgang tussen burgers ruimde het veld voor de ik-cultuur, waarin de directe bevrediging van de eigen behoeften vooropstaat. Maar omdat links het kapitalisme als enige houdbare economische orde had aanvaard, stond het met lege handen om deze kritiek te weerleggen. Men wist niets overtuigender naar voren te brengen dan dat het wel meeviel met die negatieve effecten van een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid en regulering van markten en dat, voor zover zich toch negatieve effecten voordeden, deze het beste gerepareerd konden worden door relatief beperkte aanpassingen van de bestaande regels.

In feite nam links de rechtse analyse van het functioneren van de economie grotendeels over. Ook de cultuurkritiek op de verzorgingsstaat en het ik-tijdperk werd half erkend, half overgenomen, maar daar werd geen eigen visie op de relatie tussen individu en gemeenschap tegenover gesteld. Zo raakte links, na de grote successen die het in de eerste driekwart van de twintigste eeuw had geboekt, in het laatste kwart van deze eeuw steeds meer in het defensief. Het slingerde heen en weer tussen verzet tegen de kritiek van rechts en het halfhartig overnemen van de rechtse diagnose. Koos de Partij van de Arbeid voor de eerste opstelling – zoals in de jaren tachtig –, dan legde dat haar electoraal geen windeieren doordat zij meer radicale partijen de wind uit de zeilen nam. Maar tegelijkertijd veroordeelde zij zichzelf daarmee tot een plaats in de oppositiebanken. Koos zij voor de tweede optie – zoals in de jaren negentig –, dan verloor zij haar herkenbaarheid voor haar traditionele achterban, waardoor ruimte voor GroenLinks en SP ontstond, die daarmee niet veel meer wisten te doen dan de rol van de PvdA als verdediger van ‘oude vormen en gedachten’ over te nemen. Onderwerpen die lastig zijn voor een progressieve geest, zoals integratie en eigen verantwoordelijkheid, werden door links gediskwalificeerd als ‘rechts’ en als zodanig met instemming genegeerd.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw staat links dus ideologisch met bijna lege handen. Het initiatief ligt al zeker vijftien jaar bij rechts. Maar betekent dit dat rechts wel een antwoord heeft op de problemen van vandaag en morgen?

### **Geen rechtse successen**

De progressieve, ideologische onmacht zou begrijpelijk zijn als bewezen was dat neoliberal beleid betere resultaten sorteert. Maar het rechtse beleid is allerm minst succesvol gebleken. Grote maatschappelijke problemen worden onder rechts niet adequaat aangepakt of zelfs verergerd. Het beleid van terugdringing van de publieke sector en ruimte scheppen voor de private sector is inmiddels op tal van terreinen op een mislukking uitgelopen. Het eerste wat verzelfstandigde en geprivatiseerde overheidsbedrijven doen is het salaris van de top ‘marktconform’ maken, maar vervolgens proberen zij zich zoveel mogelijk aan de ‘tucht van

de markt' te onttrekken. Dit leidt veelal tot kwaliteitsverlies en prijsverhogingen, in plaats van het omgekeerde, zoals ons beloofd was.

Na twintig jaar van bezuinigingen op de sociale zekerheid, lijkt het einde nog lang niet in zicht. Blijkbaar valt het beoogde doel van financiële houdbaarheid alleen te realiseren door het stelsel grotendeels af te breken en nog slechts voor weinigen toegankelijk te maken. Het oorspronkelijke doel van bescherming tegen de risico's van de kapitalistische samenleving is geleidelijk uit beeld verdwenen. Het sociale stelsel wordt nog uitsluitend beoordeeld op zijn bijdrage aan economische groei en de beheersbaarheid van de overheidsuitgaven. En het stelsel dat daaraan het best voldoet, is natuurlijk géén stelsel. De gezondheidszorg is tot nog toe weliswaar grotendeels voor deze kaalslag gespaard gebleven, maar alle pogingen om via eigen risico's, vraagsturing, prijscontroles, marktwerking of privaat initiatief een stelsel te ontwikkelen dat een bij ons welvaartsniveau passende gezondheidszorg paart aan financiële beheersbaarheid, zijn op niets uitgelopen.

Criminaliteit en veiligheid mogen dan stokpaardjes van rechts zijn, waar links zich schoorvoetend bij heeft aangesloten, de staat van dienst van het rechtse beleid op dit terrein is bedroevend. Dat rechts sinds de tweede wereldoorlog vrijwel onafgebroken het Justitiedepartement mocht beheren heeft in ieder geval nog niet tot maatschappelijke tevredenheid geleid – integendeel. Voor het vergroten van de binnenlandse veiligheid is geen originelere oplossing bedacht dan beveiliging en repressie; en uit armoede is dat het enige antwoord op het internationaal terrorisme. Meer bewaking en controle en harder straffen mogen wellicht noodzakelijke maatregelen zijn om (gevoelens van) onveiligheid op korte termijn in te dammen, ze dragen uiteindelijk niet bij aan een meer structurele aanpak van de onveiligheid.

Ook ten aanzien van het immigratie- en integratievraagstuk doet rechts weinig anders dan hameren op het aambeeld van dwang en repressie. Terwijl men op economisch terrein kritiekloos de zegeningen van de globalisering predikt, ziet men Nederland – en anders in ieder geval Europa – tegelijkertijd als een eiland dat men kan isoleren van de op drift geraakte mensenstromen. Van enig besef van een relatie tussen economische globalisering en migratiestromen lijkt geen sprake.

Bovenal ontbreekt het rechts aan een wenkend perspectief voor een betere maatschappij, die door dit manhaftige beleid naderbij zou moeten komen. Hoewel we rijker zijn dan ooit te voren, lijkt rechts ervan overtuigd dat Nederland zich aan de rand van de afgrond bevindt, en dat we blij mogen zijn als we daar niet in tuimelen. Het zou al een hele prestatie zijn als we erin slagen onze huidige welvaart te behouden. En om dat te bereiken moeten we voorlopig toch vooral inleveren: in koopkracht, in publieke voorzieningen, in privacy, in vrijheid van meningsuiting, en door harder te werken.

Gezien de gebleken onmacht van rechts bestaat voor links geen enkele reden om in zijn schulp te kruipen en zich over te geven aan zelfverwijten. Niet dat overal een pasklaar, links antwoord op mogelijk is, of dat een blauwdruk voor een alternatief klaarligt. Maar het falen van rechts op tal van terreinen maakt het zowel wenselijk als mogelijk om met een goed onderbouwd ander verhaal te komen.

### **De uitdaging**

Wie meent dat er geen ruimte meer is voor grote ideologieën wordt blijkbaar verblind door de grootste ideologie van alle, namelijk de neoliberale. Velen zijn deze overtuiging als zo vanzelfsprekend en onontkoombaar gaan beschouwen, dat zij niet eens meer zien dat het wel degelijk om een ideologie gaat, en niet om een natuurwet.

De uitdaging voor links luidt nu: wis de oude clichés in het hoofd, koester de ambities in hart en onderbuik. De 'klassieke' sociaal-democratie mag zichzelf dan misschien hebben

overleefd, dit betekent allerm minst het einde van het sociaal-politieke denken. De zogenaamde eindzege van het 'liberale kapitalisme' verhuult dat het liberalisme en kapitalisme zelf verdeeld zijn tussen rechtse en linkse of tussen asociale en sociale varianten. Er is veel meer ruimte voor politieke keuzen en een ander beleid dan ook ter linkerzijde vaak wordt gedacht. Wat daarom de komende jaren nodig is, is een heruitvinding van het progressieve gedachtegoed, wat betreft inhoud én stijl. Deze *rebranding* moet zowel op een vruchtbare manier aansluiten bij de tradities van het progressieve denken, als door het neoliberalisme en neoconservatisme 'heen gaan', met het doel om er aan de andere kant gelouterd weer uit te komen.

We willen ons hierbij vooral laten inspireren door de libertaire en individualistische tradities binnen het democratisch socialisme en de vrijzinnig-democratische en sociale tradities binnen het liberalisme. We zetten met andere woorden de oude sociaal-democratische maar ook vrijzinnig-liberale zoektocht voort naar een verzoening tussen socialisme en liberalisme die past bij de problemen van onze eigen tijd. Ons doel is een gemoderniseerde en originele herijking van de balans tussen klassieke idealen als vrijheid, gelijkheid en solidariteit, van het evenwicht tussen individualisme en gemeenschapsvorming, en van de spanningsverhouding tussen culturele diversiteit en collectieve identiteit (zowel op nationaal als transnationaal niveau). Deze signatuur, die wij als *sociaal-individualistisch* zouden willen aanduiden, kiezen we op een losse en open manier, nieuwsgierig naar nieuwe verhalen en denkmogelijkheden en naar uitdagingen en weerleggingen die onze ideeënvorming kunnen scherpen.

### **Moed en humor**

Een van de uitdagingen is gelegen in de neoliberale gedachte dat de individuele burger verantwoordelijk en aansprakelijk is voor zijn/haar eigen succes en falen. Tegelijkertijd blijken neoliberalen een opvallend groot geloof te hebben in het vermogen en de noodzaak om individuele burgers te sturen via (met name) financiële prikkels. De taak van de overheid is slechts om het kader te scheppen waarbinnen ieder individu zijn/haar 'eigen biografie kan schrijven'. De vrije markt is daarvan het prototypische voorbeeld. Links heeft altijd veel meer nadruk gelegd op het belang van maatschappelijke structuren en instituties als mechanismen die het individuele gedrag bepalen. In het verleden – met name in de jaren zeventig en tachtig – sloeg links daarin te ver door doordat mensen onder het mom van emancipatie grotendeels onmondig werden verklaard en hun eigen verantwoordelijkheid werd ontnomen. Criminelen, werklozen, bijstandmoeders en andere 'randgroepen' werden primair gezien als slachtoffers van het systeem. Een hervorming van het systeem zou automatisch tot een betere mens leiden.

Dit overtrokken vertrouwen in de goedheid van de mens en de slechtheid van het systeem is terecht verlaten. Dit betekent niet dat men naar het andere uiterste moet doorslaan en de verantwoordelijkheid volledig bij de individuele burger kan leggen. Inderdaad, iedereen draagt verantwoordelijkheid voor zijn/haar eigen wedervaren – maar slechts tot op zekere hoogte. 'Eigen verantwoordelijkheid' is geen rechts begrip. Inderdaad scheidt de huidige verzorgingsstaat vormen van afhankelijkheid, apathie en claimgedrag die niet passen bij het ideaal van individuele zelfstandigheid. Maar rechts misbruikt de verwijzing naar eigen verantwoordelijkheid om elke vorm van collectieve solidariteit de nek om te draaien. Zwakkeren wekken irritatie. Ze lijken niet meer te mogen bestaan, ze worden weg gedefinieerd. Ieders lot is zijn eigen verdienste, en als het tegenzit, zijn eigen schuld. Maar wat precies kan worden toegeschreven aan het lot, en wat resultaat is van eigen wil, keuze of verdienste, is afhankelijk van definities, en dus inzet van debat en politieke strijd.

Mensen moeten serieus worden genomen en worden aangesproken op hun eigen mogelijkheden. Binnen het bereik van die mogelijkheden ligt hun eigen verantwoordelijkheid. Progressieven bepleiten dat iedereen - niet alleen sterke, rijke en beroemde mensen - in staat wordt gesteld om verantwoordelijkheid te nemen voor zijn leven. Voor ieder mens is

zelfrespect essentieel voor een ‘goed leven’, en dus moet de samenleving de zelfredzaamheid van mensen vergroten. De huidige maatschappij is nog teveel een wrede loterij die wordt voorgesteld als zijn tegendeel: als een rechtvaardige meritocratie. Wie niet voor zichzelf kan zorgen, moet ervan op aan kunnen dat de samenleving voor hem zorgt.

Het is een onomstotelijk gegeven dat de levenskansen van mensen in hoge mate worden bepaald door maatschappelijke omstandigheden: door hun opvoeding, door de school die zij bezoeken, de buurt waar zij wonen, de situatie op de arbeidsmarkt, de beschikbaarheid van sociale en culturele voorzieningen, enzovoorts. Natuurlijk, sommige mensen slagen erin onder ongunstige omstandigheden tot voorbeeldige prestaties te komen. Anderen maken, ondanks het feit dat zij met een voorsprong starten, weinig van het leven. Maar er bestaat een sterke samenhang tussen maatschappelijke problemen als criminaliteit en werkloosheid, en maatschappelijke factoren als opleidingsniveau van de ouders, etniciteit en de situatie op de arbeidsmarkt. Het valt niet ontkennen dat maatschappelijke structuren er wel degelijk toe doen.

Naast sociale omstandigheden zijn ook karaktereigenschappen als eerlijkheid, integriteit, zorgzaamheid, trouw, moed en humor succesverhogende factoren. Rechts brengt karaktervorming vooral in verband met tucht en negeert het verband tussen karakter en sociale omstandigheden. Links staat voor de taak om de solidariteit op zo’n manier in te vullen dat iedereen de mogelijkheid wordt geboden om de eigen verantwoordelijkheid te nemen; daarvoor zijn sociale instituties nodig en om die te onderhouden zijn burgerschapsdeugden en gemeenschapszin vereist. Links moet die maatschappelijke structuren zodanig hervormen dat zij enerzijds – vooral aan die burgers die nu een achterstand hebben – meer mogelijkheden biedt om zich optimaal te ontplooiën en anderzijds burgers daarbij niet onmondig verklaren maar juist aanspreken op hun eigen verantwoordelijkheid.

Daarbij hoeft niet krampachtig gedaan te worden over ‘het kostenplaatje naar de burger toe’. Links is veel te bang om stevig belasting te heffen. De publieke voorzieningen in de dagelijkse omgeving van de naoorlogse bewoner van de buitenwijk verkeren in een deplorabele staat. In de marge van moderne, vaak progressieve sturingsfilosofieën van de overheid verplaatste zich niet alleen bestuurlijke verantwoordelijkheid, maar ook veel publiek geld - van de klas naar een nieuwe managementkaste, of van de openbare ruimte terug naar de eigen portemonnee. Dat geld terugbrengen waar het hoort – bijvoorbeeld naar de vmbo-scholen waar de kranten vol over staan - hoeft voor een goede politicus niet bedreigend te zijn. Burgers zijn best bereid (meer) belasting te betalen voor collectieve goederen. Scholen hoeven wat hen betreft niet te verkommeren en buurthuizen niet te verdwijnen. Het Amerikaanse voorbeeld leert dat de ergernis over publieke lasten pas ontstaat als de verzorgingsstaat minimale vormen aanneemt.

### **Links kapitalisme**

Juist als het om maatschappelijke structuren gaat, wordt een eigen progressief, sociaal-economisch verhaal ernstig gemist. Er is een gapend intellectueel gat op de plaats waar men een kritische analyse van het hedendaagse kapitalisme zou verwachten. Het failliet van de traditionele socialistische kritiek heeft geleid tot een vrijwel volledige acceptatie van het kapitalistisch systeem, dat ter wille van de economische efficiëntie alleen marginale correcties zou toelaten. De neoliberale zelfgenoegzaamheid wil dat de geschiedenis is geëindigd en het kapitalisme de eindoverwinning heeft behaald. Dit gaat er ten onrechte van uit dat er tegenover het communisme – dat definitief heeft afgedaan – slechts één levensvatbare variant van het kapitalisme staat, namelijk de Angelsaksische variant van een kleine overheid en ongebreidelde marktwerking. Wij stellen vast dat de ontwikkeling van het hedendaagse kapitalisme in Angelsaksische richting niet onontkoombaar is en dat er wel degelijk ruimte is

voor een ingrijpende hervorming en democratisering van het bestaande kapitalistische systeem.

De twee kerncomponenten van het kapitalistisch systeem, particulier kapitaalbezit en het marktmechanisme, hangen lang niet zo onmiddellijk samen als ook door critici vaak wordt gedacht. Zo is het mogelijk om het kapitaalbezit verder te socialiseren (bijvoorbeeld via winstdeling en/of aandelenbezit door werknemers), terwijl de dynamiek van de marktwerking en de concurrentie niet worden aangetast of zelfs worden aangezwengeld. Marktwerking is ook niet hetzelfde als privatisering. Dynamische markten zijn veel belangrijker voor het innoverend vermogen van het kapitalistisch systeem en dus voor de welvaarts groei dan het korte-termijn-winstbejag dat kenmerkend is voor het functioneren van de huidige aandelenmarkten. Het 'zachte' Europese ondernemingsmodel, dat meer op vertrouwen en samenwerking is gebaseerd, biedt in dit opzicht meer perspectieven dan het 'harde' Angelsaksische model dat door neoliberale politici en managers als alleen zaligmakend wordt gezien.

In dit licht dienen zowel de bestaande eigendoms- en zeggenschapsverhoudingen als de snel groeiende ongelijkheid in de inkomensverdeling opnieuw aan een analyse te worden onderworpen. Anders dan vaak wordt gedacht hoeft hierbij niet persé sprake te zijn van een 'uitruil' tussen economische doelmatigheid en sociale rechtvaardigheid. De bestrijding van niet-functionele ongelijkheden via de 'spreiding van kennis, inkomen en macht' kan heel goed samengaan met het streven naar een meer efficiënte en concurrerende manier van produceren. Het doel is dus niet om, zoals socialisten vroeger wilden, het kapitalisme omver te werpen of te wachten totdat het aan zijn eigen tegenstellingen bezwijkt. Ook Marx heeft de revolutionaire dynamiek van het kapitalisme ernstig onderschat. Het kapitalisme gaat niet ten onder aan zijn interne tegenstrijdigheden, maar heeft het vermogen deze telkens weer in zichzelf op te nemen en daardoor steeds opnieuw boven zichzelf uit te stijgen. Een progressieve politiek dient op zoek te gaan naar mogelijkheden om het kapitalisme van binnenuit (en deels met zijn eigen middelen) te hervormen en te beschaven, waardoor het niet alleen socialer maar op termijn ook efficiënter zal worden.

Hierbij kunnen marktwerking en concurrentie selectief worden ingezet om de schadelijke effecten van diezelfde marktconcurrentie elders in het systeem te bestrijden. Maar er is geen enkele reden om het marktmechanisme bij voorbaat superieur te verklaren aan andere coördinatiemechanismen. Zo is samenwerking niet minder belangrijk voor een goed functionerende en dynamische economie dan marktwerking. Links zou haar schroom moeten laten varen om krachtadig op te treden tegen de onrechtvaardigheden die voortvloeien uit het huidige kapitalistisch systeem, zoals de zelfverrijking aan de top, die door geen enkel marktmechanisme wordt gerechtvaardigd, en tegen de sluipende aantasting van leefomgeving en milieu. Het belastingmechanisme kan hiervoor goede diensten bewijzen, maar dan dient men niet langer het rechtse liedje mee te zingen dat iedere lastenverzwaring economisch schadelijk en dus taboe is.

Als het gaat om de bezitsverhoudingen zijn er meer keuzen dan die tussen particulier aandeelhouderschap en staatseigendom. In feite is in het hedendaagse kapitalisme al een groot deel van het kapitaal in handen van instituties, zoals pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen. In plaats van de irrationele *booms* en *busts* op de aandelenmarkten te matigen, hebben zij zich steeds meer laten meeslepen door de marktsentimenten, waardoor zij steeds minder het zo noodzakelijke tegenwicht bieden tegen de kortzichtigheid van de meeste particuliere aandeelhouders. Links zou moeten laten zien hoe de eenzijdige nadruk op marktwerking en particulier kapitaalbezit in de neoliberale ideologie op langere termijn juist de efficiëntie van het kapitalisme aantast. Daar tegenover zou links het alternatief van andere coördinatiemechanismen, zoals samenwerking, en

gecollectiviseerd kapitaalbezit moeten plaatsen, dat niet alleen veel socialer, maar uiteindelijk ook economisch superieur is aan de hedendaagse vorm van het aandeelhouderskapitalisme.

Dat maakt het ook aannemelijker om het uitgangspunt van economische groei te vervangen door dat van duurzame welvaart. Links onderscheidt zich nauwelijks meer van rechts als het gaat om het streven naar economische groei. Ook links veronderstelt dat veel maatschappelijke problemen kunnen worden opgelost door meer groei te realiseren en lijkt daarin rechts zelfs te willen overtreffen. Behoud van natuur en milieu geldt slechts als randvoorwaarde voor de economische ontwikkeling. Om twee redenen dient links zijn opstelling tegenover economische groei radicaal te herzien. In de eerste plaats is ongebreidelde economische groei niet te verantwoorden tegenover onze kinderen en tegenover huidige generaties in kwetsbare gebieden. We putten de natuurlijke hulpbronnen uit en vervuilen onze planeet zodanig dat we de kwaliteit van het leven in gevaar brengen, en soms het leven zelf. Als iedereen de leefwijze van de gemiddelde Amerikaan zou overnemen, zou het leven op aarde snel onmogelijk worden. En waarom zouden we voor onszelf mogen opeisen wat we anderen niet toestaan? Daarmee handelen we in strijd met het beginsel van gelijke vrijheid, dat voor links centraal dient te staan.

In de tweede plaats draagt materiële welvaarts-groei – ook als we afzien van de negatieve ecologische gevolgen – steeds minder bij aan welzijn en geluk. De meeropbrengsten van een extra euro worden steeds kleiner. Dit komt doordat een steeds groter deel van onze consumptie bestaat uit goederen die in absolute zin schaars zijn. Het gaat om zaken die van nature beperkt zijn – zoals ruimte en tijd, maar ook persoonlijke dienstverlening – en om statusgoederen, die waarde ontleen aan het feit dat anderen er niet over beschikken of er minder van hebben. Economische groei zal deze schaarste niet verminderen. Economische groei zal de files niet verhelpen, zal de tekorten in de zorg en het onderwijs niet oplossen, zal de schaarste aan goede woningen niet opheffen. Maar door de verwachting te wekken dat inkomensgroei deze zaken voor iedereen binnen bereik zal brengen, draagt links bij aan de *rat race* en de stress, aan gefrustreerde ambities en vermindering van levensvreugde.

Des te belangrijker is het om meer gewicht te verlenen aan de immateriële infrastructuur van de samenleving: onderwijs, wetenschap en kunst. Zij dragen bij tot een kwalitatieve en niet enkel kwantitatieve maatschappij. Enigszins gechargeerd kunnen we stellen dat ze samen de kraamkamer en schatkamer van onze identiteit vormen. En bij uitstek een sociaal-individualistisch fenomeen zijn. Veel kunstvormen bijvoorbeeld worden collectief beleefd. Maar de esthetische ervaring die men heeft is een puur persoonlijke, een individualiserende. En gemaakt door autonoom denkende kunstenaars die in coöperatie met anderen hun werk realiseren. Zeker nu religies tanende zijn of radicaliseren is de kunst een plek waar mensen zich gezamenlijk met de zingeving en complexiteit van het bestaan kunnen verhouden. EU-voorzitter Barosso zei het onlangs kort: ‘Cultuur gaat voor economie.’

### **De minst slechte wereld**

Jaarlijks sterven er achttien miljoen mensen aan armoede. Ondanks de enorm gestegen welvaart in de wereld leeft nog ruim veertig procent van de mensheid onder de armoedegrens van twee dollar per dag. Ofschoon de media vooral gefocust zijn op uitbarstingen van geweld, vallen de aantallen oorlogsslachtoffers in het niet bij de aantallen mensen die van honger en ondervoeding sterven.

Tot nu toe bleken democratische politiek, vrije markten en de naleving van mensenrechten de beste mondiale remedies tegen armoede en hongersnoden. In dit globaliseringsdebat zat links tot voor kort vooral in het kamp van de ‘anti-globalisten’. Dezen zijn nog steeds principieel van mening dat kapitalisme en sociale rechtvaardigheid twee onverenigbare grootheden zijn. Sturen in *soorten* kapitalisme lijkt hier een zinvoller streven

dan verzet tegen een ongedefinieerd kwaad. Landen als Rusland, China, India en Egypte zijn radicaal van koers veranderd en openden de grenzen. Hoe je het wendt of keert, sinds deze landen kapitalistisch zijn geworden, neemt de armoede daar sneller af dan in de periode dat deze landen zich van de buitenwereld afsloten. Ook in het globaliseringsdebat moet links zich herbezinnen op haar normatieve uitgangspunten. Ze moet zich niet langer als de doodgraver van het kapitalisme profileren, maar als de hervormer ervan.

Volgens het redactioneel van *The Economist* van 13 maart jongstleden leven we in de best mogelijke van alle werelden en heeft het kapitalisme geen enkele institutionele hervorming nodig. Dat er intussen dagelijks miljoenen mensen sterven is erg, maar wekt hooguit ieders medelijden op. De armen hebben hulp, geen 'zeal for economic justice' nodig. We leven immers, aldus *The Economist*, niet in een onrechtvaardige wereld. Wil links die stelligheid betwisten en de onrechtvaardige verdeling van welvaart opnieuw agenderen, dan moet ze duidelijk maken welke hervormingen van het stelsel van de vrije markt het lot van de armen daadwerkelijk kunnen verbeteren. Daarbij zal links zich moeten realiseren dat het bizar genoeg op het ogenblik vooral de arme landen zijn die onder aanvoering van India en Brazilië voor vrijere markten en versnelde globalisering pleiten, terwijl de rijke landen op de rem staan en de eigen markten door protectionistische maatregelen pogen te beschermen.

Er doen zich drie krachten in de wereld voor die in wisselende constellaties op elkaar botsen: economische liberalisering, democratisering en (etnische, regionale of religieuze) verdeeldheid. Critici van de democratie hebben er terecht voor gewaarschuwd dat democratiseringsprocessen er soms toe kunnen leiden dat etnische haat een democratisch gelegitimeerde stem krijgt. Anderen wijzen er op dat economische liberalisering weliswaar het lot van de armen verlicht, maar ook tot een verscherping van de inkomensgestellingen tussen rijk en arm heeft geleid. Het probleem daarbij is dat die tegenstellingen in de wereld steeds vaker etnisch of religieus gekleurd zijn en langs etnische of religieuze lijnen worden uitgevochten. Mede daardoor kan democratie tot mobilisatie van etnische of religieuze haat leiden.

Geen land kan deze problemen alleen oplossen. Dat geldt ook voor het machtigste land van de wereld, de VS. Of het nu gaat om problemen van migratie, misdaadbestrijding of de aantasting van het milieu, alleen samenwerking *tussen* landen kan voor een humaan beleid en duurzame economische ontwikkeling *binnen* landen zorgen. Links moet pleiten voor een multilaterale politiek en scherper duidelijk maken dat er verschillende vormen van kapitalisme en democratie bestaan. Daarbij moet het er scherp op toezien dat de internationale spelregels niet alleen door de machtigste spelers in de wereld worden gemaakt. Of het nu om eigendomsrechten, publieke of private stelsels van financiering, internationale handel, onderwijs of arbeidsmarkten gaat, de cruciale vraag blijft telkens hoe die institutioneel vorm te geven, zodat ze tot resultaten leiden die de kwaliteit van ieders leven bevorderen, niet van enkelen. Simpel gezegd gaat het om de volgende vraag: hoe er voor te zorgen dat mensen zoveel mogelijk een gelijke toegang krijgen en houden tot informatie, markten, kapitaal, onderwijs, opleidingen, kunst, cultuur en technologie? Dat geldt niet alleen op lokaal maar ook op nationaal en supranationaal niveau. We leven niet in de best mogelijke, maar in de minst slechte van alle werelden. In dat opzicht valt er dus nog een wereld te winnen.

Het moet de taak van links zijn om strategieën van duurzame ontwikkeling te genereren, waarin de noden en mogelijkheden van lokale economieën voorrang hebben op de noodzaak het vertrouwen te winnen van de financiële markten. De belangrijkste toets van elke economische hervorming dient te zijn: krijgen de gemarginaliseerden hierdoor een kans effectief deel te nemen aan het economische en civiele leven, is er voldoende ruimte voor innovatie en voor de mogelijkheid te leren van economische en politieke praktijken, die elders in vergelijkbare omstandigheden het succesvolst zijn gebleken? Worden er voldoende buffers gecreëerd om de gevolgen van snelle economische groei op te vangen en verdwijnt de

opbrengst van de groei niet te veel in de handen van corrupte machthebbers? Elk land zou in zijn constitutie het beginsel moeten opnemen dat het weigert de schulden terug te betalen van degenen die langs onconstitutionele weg aan de macht zijn gekomen, zodat regimes die na een gewelddadige machtsgreep weer oprabbelen niet meteen met torenhoge schulden worden belast.

### **Multiculturele tolerantie**

De individuele vrijheid staat centraal in onze visie op progressieve politiek. Deze wordt gedragen én beperkt door de gemeenschappen waar we deel van uitmaken. De vrijheid van de een eindigt waar het gelijke recht op vrijheid van de ander wordt aangetast. Dit uitgangspunt stuurt ook een linkse visie op integratie. Nieuwkomers moeten als autonoom individu kunnen leven in de Nederlandse samenleving. Dit vereist niet alleen de kennis en vaardigheden die nodig zijn voor een volwaardige baan, de nieuwkomer moet zich ook de grondbeginselen van de rechtsstaat eigen maken.

Dit uitgangspunt leidt niet tot een modieuze verwerping van het multiculturele ideaal, maar juist tot een sociaal-individualistische aanscherping ervan. Het oude multiculturalisme en cultuurrelativisme gingen teveel uit van de geslotenheid, eigenwaarde en onverenigbaarheid van culturele gemeenschappen. Terwijl de moord op Van Gogh door een geïntegreerde godsdienstfanaticus het failliet onderstreept van de harde culturalistische eis tot assimilatie die nu overal opklinkt. Het nieuwe multiculturalisme gelooft niet langer in 'integratie met behoud van eigen identiteit'. Het wil individuen juist middelen aanreiken om zich van hun 'zware' cultuur- en geloofsgemeenschappen los te maken. Dat zal in veel gevallen betekenen: integratie met behoud van eigen identiteitscrisis.

Er moet meer respect komen voor de moeilijke spagaat waarin migrantenkinderen verkeren, voor hun schipperen met verschillende loyaliteiten, en voor de dubbele, hybride identiteiten die uit dit pijnlijke proces tevoorschijn komen. Maar wie ervoor kiest om naar Nederland te komen, is in de eerste plaats zelf verantwoordelijk voor het verwerven van de basale kennis en vaardigheden die nodig zijn voor een zelfstandig bestaan. Is een immigrant eenmaal toegelaten, dan dient de gemeenschap hem alle kansen te bieden om een volwaardige positie in onze samenleving te verwerven. Dat betekent het serieus nemen en aanpakken van discriminatie en uitsluiting.

In het vanouds multiculturele Nederland is tolerantie een uiterst belangrijke waarde. Maar we moeten wél beseffen waar de grenzen van die tolerantie liggen. Die zijn bereikt op het moment dat leden van culturele of religieuze groepen de eigen leden onderdrukken, de houding tegenover buitenstaanders intolerant wordt, en individuen wordt verboden van hun exit-opties gebruik te maken. Niemand mag in Nederland zijn of haar cultuur of religie als een gevangenis ervaren. Dwang, en niet cultuur of religie, is het probleem.

Daarom is de bevordering van een democratische cultuur onder alle lagen en standen van de Nederlandse bevolking de beste manier om onze samenleving te versterken. Het is beter dat mensen *met* in plaats van *over* elkaar praten. Niet omdat die gesprekken leiden tot eensgezindheid, maar omdat ze de erkenning en voortdurende herziening van elkaars verschillen bevorderen. Hoe pijnlijk sommige confrontaties tussen burgers soms mogen zijn, een gedeelde geschiedenis is beter dan geen gedeelde geschiedenis. 'Tolerantie' is niet hetzelfde als het recht van een meerderheid haar overtuigingen door te drukken en vervolgens van minderheden te verlangen dat ze hun cultuur of religie maar thuislaten.

Liberalen hebben geen monopolie op het respect voor autonomie. Dat respect moet in principe door iedereen worden opgebracht, onafhankelijk van zijn of haar levenswijze. Dat maakt twee zaken duidelijk. Ten eerste waar de grens van de tolerantie ligt en ten tweede waarom tolerantie samen hoort te gaan met betrokkenheid en kritiek. De grens ligt bij de

aantasting van die sociale en politieke grondrechten, die het vermogen meningen te vormen en te herzien beschermen. En betrokkenheid en kritiek is precies datgene wat tolerantie onderscheidt van onverschilligheid. Het is één ding geen overeenstemming te bereiken, het is een ander ding om niet eens naar overeenstemming te streven.

In een samenleving waarin overtuigingen en levenskeuzen worden gedoogd, zijn mensen vrijer dan wanneer ze om hun keuzen worden vervolgd. Maar er is een wereld van verschil tussen samenlevingen waarin uit onverschilligheid keuzen niet, en samenlevingen waarin ze uit betrokkenheid wél worden getoetst. In plaats van alle vormen van religie, en in het bijzonder de islam, tot het belangrijkste obstakel van de integratie te verklaren, dienen we te beseffen dat elke religie en elke ideologie kan worden misbruikt om alles en iedereen te onderdrukken en te vernederen. Cruciaal is het besef dat we in Nederland macht en ruimte zullen moeten delen, in het publieke domein, in de politiek en in de cultuur, en dat we moeten accepteren dat ‘de’ Nederlandse identiteit voortdurend aan verandering onderhevig is.

\*\*\*

Als denktank pretenderen wij niet een pasklaar antwoord te hebben op deze en vele andere vragen waarvoor een progressief alternatief zich gesteld ziet. De komende tijd zullen wij langs verschillende wegen mogelijke antwoorden op deze vragen formuleren. Maar wij nodigen nadrukkelijk ook anderen uit om zich in de discussie te mengen, via kritisch commentaar op onze stukken of eigen bijdragen aan het debat. We zullen ons onder andere manifesteren op deze website, via een nieuwsbrief, en via lezingen en bijeenkomsten, media-activiteiten, artikelen, pamfletten en boeken. Wat dit laatste betreft: in ogenblikken van vermetelheid denken we zelfs (mede vanwege de titel) aan een moderne versie van het onvolprezen PvdA-rapport *De Weg naar Vrijheid* uit 1951, een kloek boekwerk van 400 pagina's (dat mag wel wat minder) waarin bijna alle maatschappelijke vraagstukken van dat moment met gevoel voor detail en met vaste hand zijn uitgewerkt tot een systematisch perspectief van progressieve politiek. Inhoudelijk gezien mag dit werkstuk, na meer dan een halve eeuw, hier en daar verouderd zijn, qua intellectuele ambitie is het niet meer geëvenaard. Die operatie zal dus wel enkele jaren gaan kosten. Maar wie niet hoog en ver mikt, blijft laag-bij-de-gronds en neemt geen afstand van de dagelijkse politieke hectiek en retoriek. Zo'n vergezicht is echter hard nodig voor de duurzame vernieuwing van de progressieve politiek die ons voor ogen staat.

*Paul de Beer, Farhad Golyardi, Menno Hurenkamp, Marcia Luyten, Jelle van der Meer, Pieter Pekelharing, Dick Pels, Dylan van Rijsbergen en Ellen Walraven.*